

23. Osobystisno-profesiinyi rozvytok maibutnoho vchytelia : monohrafiia [Personal and professional development of the future teacher: monograph] / O. V. Akimova, V. M. Haluziak [ta in.]. Vinnytsia : Nilan, 2014. 416 s.
24. Pedahohika : navchalnyi posibnyk [Pedagogy: study guide] / V.M. Haluziak, M. I.Smetanskyi, V.I.Shakhov. – 4-e vyd., vypr. i dop. Vinnytsia : DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka», 2007. 400 s.
25. Pysmenna N. O. Osobystisno-orientovanyi pidkhid u konteksti humanizatsii navchalno-vykhovnoho protsesu [Personal-oriented approach in the context of humanizing the educational process]. Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia. № 8(1). Uman, 2013. S. 250-254.
26. Pliachenko T. M. Kompetentnisna model u strukturi fakhovoi pidhotovky maibutnoho vchytelia muzyky [Competency model in the structure of professional training of the future music teacher]. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/570/1/T_Plyachenko_Kompetentnisna%20model.pdf.
27. Profesiina pedahohichna osvita: innovatsiini tekhnolohii ta metodyky: monohrafiia [Professional pedagogical education: innovative technologies and methods: monograph] / za red. O. A. Dubaseniuk. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2009. 564 s.
28. Smetanskyi M.I., Haluziak V. M., Slobodianiuk M.I., Shakhov V.I. Atestatsiia zahalnoosvitnikh shkil: monohrafiia [Certification of secondary schools: monograph]. Vinnytsia: RVV VAT Vinobldrukarnia, 2001. 310 s.
29. Standarty vyshchoi osvity [Standards of higher education]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/zatverdzeni-standarti-vishoyi-osviti>
30. Stoliarenko O. V., Stoliarenko O. V. Modeliuvannia pedahohichnoi diialnosti u pidhotovtsi fakhivtsia: navch.-metod. posib. [Modeling of pedagogical activity in specialist training: teaching method. manual]. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 2015. 196 s.
31. Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2021-2031 roky [Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2021-2031]. 2020. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitu-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>.
32. Tavlii I.P. Osoblyvosti zastosuvannia systemnoho pidkhodu do upravlinnia pry rozrobtsi ta vprovadzhenni systemy upravlinnia yakistiu vyshchoho navchalnoho zakladu [Peculiarities of applying a system approach to management in the development and implementation of the quality management system of a higher educational institution]. Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». 2011. 695. S. 26-32.
33. Iaroshynska O. O. Seredovyshchnyi pidkhid v profesiinii osviti: teoretychni zasady ta perspektyvy vprovadzhennia [Environmental approach in professional education: theoretical foundations and prospects for implementation]. Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia: zb. nauk. pr. Uman: Zhovtyi O. O., 2011. Vyp. 4. Ch. 1. S. 104-109.

УДК 378.011.3-057.87:159.942]:614

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2024-78-33-41>

ТАЇСІЯ ТЕРТИЧНА

<https://orcid.org/0009-0003-2044-0185>

tayatertichna@gmail.com

аспірант кафедри педагогіки, професійної освіти
та управління освітніми закладами,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

СТРУКТУРА ЕМОЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті визначено категорію «емоційна культура майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій» як усвідомлену готовність педагога до реалізації емоційних компетенцій, необхідних для конструктивного вирішення професійних завдань у складних умовах сучасності.

Здійснено теоретичний аналіз наукової літератури та на його основі у структурі емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій визначено психологічний, педагогічний і культурологічний компоненти.

Констатовано, що емоційна культура майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій передбачає його мотивацію до ефективної професійної діяльності, систему відповідних знань і вмінь, тому критеріями оцінювання рівня її сформованості визначено: мотиваційно-ціннісний, емоційно-когнітивний, рефлексивно-діяльнісний.

Ключові слова: емоційна культура, надзвичайні ситуації, майбутні вчителі початкових класів, структурні компоненти емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій.

TAISIYA TERTICHNA

PhD student Department of Pedagogy Professional
Education and Educational Institutions Management
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynsky
State Pedagogical University,
Ostrozshkoho str., 32, Vinnytsia

THE STRUCTURE OF THE EMOTIONAL CULTURE OF THE FUTURE PRIMARY CLASS TEACHER IN EMERGENCY SITUATIONS

The article defines the category «emotional culture of the future primary school teacher in emergency situations» as the teacher's perceived readiness to implement emotional competencies necessary for the constructive solution of professional tasks in the complex conditions of today. A theoretical analysis of the scientific literature was carried out, and on its basis two aspects were distinguished in the structure of the emotional culture of the future primary school teacher in emergency situations – intrapersonal (understanding one's own emotions and managing them) and interpersonal (understanding the emotions of other participants in the educational process and managing them), as well as psychological, pedagogical and cultural components are defined. It was established that the emotional culture of the future primary school teacher in emergency situations presupposes his motivation for effective professional activity, a system of relevant knowledge and skills, therefore the criteria for evaluating the level of its formation are determined: motivational-value, emotional-cognitive, reflective-active. It was concluded that a high level of emotional culture formation is one of the indicators of future teachers' readiness to effectively perform professional tasks in emergency situations. The teacher needs to know the potential risks from emergency situations, to be able to predict and recognize dangers, and if possible, to avoid or at least minimize their negative impact on the participants of the educational process thanks to a developed emotional culture.

Key words: emotional culture, emergency situations, future primary school teachers, structural components of the emotional culture of future primary school teachers in emergency situations.

Освітня галузь, як і всі сфери життя суспільства, проходить складні випробування в умовах надзвичайних ситуацій, які спричиняють не лише руйнівні наслідки для країни, але й глибокий вплив на життя та психоемоційний стан людей. Постійна загроза життю та безпеці, нестабільність і невизначеність щодо майбутнього, дистанційна освіта, вимушений переїзд на нове місце, військова агресія, соціально-економічні зміни – усі ці фактори негативно впливають на фізичне та психічне здоров'я здобувачів освіти, їхні емоції, спілкування, міжособистісні відносини, навчальну діяльність та академічні досягнення. Ці та інші численні виклики актуалізують потребу поглибленого розвитку емоційної культури здобувачів вищої освіти – майбутніх педагогів, адже для підтримки психологічного здоров'я та успішної адаптації до нових реалій в умовах надзвичайних ситуацій ключовими для майбутнього вчителя є здатність ефективно справлятися з емоційними та психологічними труднощами, стійкість до стресу та відновлення після травматичних подій. Ця проблема є актуальною в освітній галузі через поширеність невротичних і психосоматичних розладів, явищ дезадаптації, посилення внутрішньої незадоволеності, зростання тривоги та роздратування серед учасників освітнього процесу.

Надзвичайні ситуації призводять до зміни підходів до освіти, перегляду методів і форм навчання, а також до переосмислення ролі вчителя в житті учнів. Педагоги стають перед викликом адаптації до нових складних умов, забезпечення якісного навчання та виховання здобувачів освіти під час надзвичайних ситуацій, а також формування в них стійкості, витривалості та готовності до подолання труднощів. Тому, щоб допомогти здобувачам освіти в умовах надзвичайних ситуацій, педагог потребує не тільки якісної професійної підготовки, а й формування високої емоційної культури, гнучкості підходів до навчання та виховання, а також здатності до оперативного прийняття рішень у кризових ситуаціях. Це є важливою психологічною передумовою для успішних і ефективних дій учителя в надзвичайних ситуаціях, спрямованих на збереження життя та здоров'я (власного й здобувачів освіти).

На сучасному етапі професійна підготовка майбутніх педагогів пов'язана з новими підходами до розуміння ролі особистості вчителя в надзвичайних ситуаціях, які виникають під час виконання професійних функцій, що вимагає переосмислення досвіду виховання їхньої емоційної культури, наповнення змісту процесу навчання психолого-педагогічними знаннями екстреної освіти.

Практичне вирішення проблеми виховання емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій значно залежить не тільки від розуміння її суті, змісту, а й від того, які компоненти утворюють її структуру та якими є їхні змістові характеристики.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу наукової літератури визначити структуру емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій.

Науковці по-різному підходять до визначення змісту та структури емоційної культури майбутнього педагога. Сучасні дослідники визначають емоційну культуру як: інтегративну якість особистості, яка поєднує здатність до самоуправління й саморегуляції та має когнітивну, емотивну,

діяльнісну складові (І. Анненкова [1], І. Гапійчук, О. Якубовська [24]); комплекс якостей (О. Демченко [4]; О. Турська [14]); різноманітність переживань (І. Могілей [9]); вияв і певний рівень культури емоцій (Л. Сбітнєва, О. Чебикін [17]); яскраве вираження та розвиток почуттів (Т. Стас [12]); цілісну систему емоційно-вольової культури особистості (Н. Шевченко [21]).

У розумінні О. Чуби, емоційна культура вчителя – це відкрита поліфункціональна система, що включає низку структурних компонентів, має власну організацію, вибірково взаємодіє з навколишнім середовищем і володіє інтеграційними властивостями цілого, такого, що не зводиться до властивостей окремих її частин [19].

Трирівневу структуру емоційної культури запропонувала О. Турська, до якої додала: 1) якості особистості (емоційне відчуття, толерантність, емпатію та емоційну пам'ять); 2) уміння (емоційну регуляцію діяльності та творчі здібності); 3) знання про сутність, значення та роль емоцій у житті людини [14].

Системоутворювальними чинниками емоційної культури О. Чебикін вважає: емоційну регуляцію, яка поєднує адекватне реагування; емоційно-гуманістичну спрямованість особистості, що представлена в емпатії; емоційно-пізнавальну активність [17].

Дослідники Ю. Москвічова та М. Родрігес наголошують на тому, що емоційна культура – це синтез безпосередньо культури, інтелекту й емоцій [10].

Важливими є результати дослідження емоційної сфери майбутнього вчителя О. Лобач. Вона визначає такі складові моделі емоційної культури педагога, які вважає одночасно й ознаками та показниками її сформованості: емоційна чутливість (чуттєвість, сприйнятливність), багатство переживань, адекватна емоційно-експресивна виразність, емоційна гнучкість, емоційна стійкість, емоційна регуляція та самоконтроль афективних станів, емоційно-педагогічна спрямованість особистості вчителя, любов до дитини [7]. Науковиця створила авторську модель структури емоційної культури майбутнього вчителя, яка дозволяє наочно представити внутрішні взаємозв'язки між її компонентами, осмислити їхні взаємовпливи та взаємопереходи, представити емоційну культуру вчителя як інтегральне, цілісне, системне явище.

Любов до дитини, яку О. Лобач вважає центром, системоутворювальним началом емоційної культури майбутнього вчителя, породжує віру в неї, оптимізм, чутливість, багатство переживань, зокрема й педагогічно спрямованих. Широкий спектр емоцій та почуттів різної модальності, інтенсивності сприяє гнучкості емоційної поведінки, емоційній виразності й емоційній стійкості. Емоційна стійкість забезпечується гармонійною узгодженістю різних емоцій у любові, як складному світоглядному почутті. Емоційна регуляція та самоконтроль ефективні в надзвичайних емоціогенних ситуаціях, яких ще не було в педагогічному досвіді вчителя [7, с. 137].

Нам імпонує модель емоційної культури майбутнього вчителя, яку запропонувала О. Лобач. Проте, оскільки емоційна культура є інтегративною якістю, що містить ще деякі ознаки емоційного інтелекту, а також феноменом, що базується на емоційній зрілості, вважаємо за доцільне додати ці компоненти до визначеної структури. На нашу думку, необхідно розглядати феномен емоційної культури з позиції поєднання соціального й емоційного інтелектів, і такий, що ґрунтується на процесі емоційного розвитку особистості.

Досліджуючи емоційну культуру майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій, вважаємо за необхідне до її структури додати такий компонент як життєстійкість (від англ. – *hardiness*). Це риса особистості, пов'язана зі здатністю долати стресові життєві ситуації, зокрема реагувати на них за допомогою конструктивних копінг-стратегій, що перетворюють потенційно травмуючі обставини на додаткові можливості набуття досвіду й особистісного зростання. На думку В. Предко й О. Сомової, «життєстійкість забезпечує особистість навичками ефективною життєдіяльності всупереч будь-яким життєвим перешкодам і труднощам, допомагає зберігати баланс у процесі пристосування до нових вимог навколишнього середовища та прагнення жити стабільним і гармонійним життям» [11, с. 4].

Життєстійкість передбачає здатність учителя не лише швидко адаптуватися під час складних життєвих ситуацій, а й швидко відновлюватися. Вона постає певним резервуаром психічної енергії та сили, які допомагають впоратися зі стресом, забезпечуючи особистість майбутнього вчителя конструктивними копінг-стратегіями [11].

Науковиця Л. Степаненко визначає кілька стилів життєстійкості, які можуть бути притаманні, зокрема, майбутньому вчителю початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій: проблеморозв'язальний і чуйний (стресостійкий) стиль, в основі якого – філософське осмислення стресової ситуації з проявами емоційної чутливості; емоційно стійкий стиль із вираженими властивостями емоційної стійкості; контрольно-захисний стиль, представлений спрямованістю на отримання досвіду боротьби зі стресовою ситуацією та захисними реакціями особистості з вираженням характеристик емоційного реагування. До структури кожного зі стилів життєстійкості входить різне поєднання емоційних властивостей і копінг-захисних механізмів майбутнього вчителя [13, с. 28].

Близьким до поняття життєстійкості є феномен резильєнтності – як риса чи здатність, як процес і як адаптаційно-захисний механізм особистості. Резильєнтність є здатністю особистості, яка зазнала

впливу окремої потенційно руйнівної події (смерть близької людини або ситуація, що загрожує життю), утримувати відносно стабільні, здорові рівні психологічного та фізичного функціонування, а також здатність відчувати позитивні емоції та навчатись на власному досвіді. Ця якість важлива для вчителя загалом і в умовах надзвичайних ситуацій зокрема, адже саме педагоги у своїй повсякденній професійній діяльності в умовах надзвичайних ситуацій зустрічаються з викликами, пов'язаними з необхідністю подолання загрозливих для життя і здоров'я ситуацій, налаштування освітнього середовища на новий рівень небезпеки, організації освітнього процесу в умовах крайньої невизначеності та непередбачуваності, налагодження взаємодії з учасниками освітнього процесу з урахуванням наслідків переживання гострого стресу та психотравматизації [2; 3; 18; 26; 28; 29; 30; 31 та ін.]. Тому важливим компонентом у структурі емоційної культури вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій є резильєнтність, яка дозволяє їм бути більш стійкими перед обличчям складних життєвих і професійних обставин.

На нашу думку, учитель повинен мати необхідний рівень особистісної підготовленості до діяльності в складних умовах, володіти навичками психологічного впливу на особистість, а також дотримуватись вимог безпеки праці, тому вважаємо, що до структури емоційної культури вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій необхідно включити такий компонент як екстремальна компетентність. Аналіз психологічної та педагогічної літератури показав, що дослідники поняття «екстремальна компетентність» трактують як: уміння швидко реагувати на надзвичайні й екстремальні ситуації та сміливо приймати відповідальні, правильні рішення; навички оцінювання ризиків і загроз; готовність до непередбачуваності обставин, до реакцій учнів на екстремальні ситуації [6; 25; 27 та ін.].

Науковиця О. Цільмак визначає екстремальну компетентність як здатність фахівця ефективно та професійно діяти в складних, конфліктних, екстремальних умовах на основі набутих знань, практичних умінь і навичок. Підґрунтям екстремальної компетентності вона вважає: психофізіологічні (здатність до тривалого напруження сенсорних систем, швидкість реагування на небезпеку, витривалість) та індивідуально-психологічні властивості, професійно значущі якості (цілеспрямованість, наполегливість, схильність до виправданого ризику, сміливість, самовладання, витримка), мотивацію. За формою прояву екстремальну компетентність дослідниця поділяє на свідому (розуміння особливостей виконання професійної діяльності у складних, конфліктних та екстремальних ситуаціях) і несвідому (коли навички повністю інтегровані у поведінку фахівця і йому не потрібно думати про те, що він робить) [15].

У контексті нашого дослідження екстремальну компетентність учителя ми визначаємо як складову його емоційної культури, що поєднує в собі особливі психологічні якості педагога, здібності, навички та вміння, що детермінують ефективність його дій в умовах надзвичайних ситуацій та готовність до надання первинної (екстреної) медико-психолого-педагогічної допомоги учню.

Багато науковців [4; 7; 9; 12; 16; 22; 23 та ін.] важливими складовими емоційної культури вчителя вважають: здатність до оптимальної емоційної регуляції та самоконтролю, саморегуляції різноманітних психічних станів, уміння контролювати себе в екстремальних емоціогенних ситуаціях, емоційну стабільність, стійкість, любов до дитини, уміння відчувати її внутрішній світ і співчувати їй, чутливість, емоційну виразність і артистизм тощо.

Проаналізуємо підходи сучасних науковців до визначення структурних компонентів, критеріїв і показників сформованості емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів з метою формування її структури в умовах надзвичайних ситуацій.

У структурі емоційної культури особистості Л. Майстренко виокремлює п'ять основних компонентів: «Когнітивний компонент як знання про суть емоцій людини, їх психологічні закономірності, про факти, які визначають ступінь емоційності людини. Емпатійний компонент – це вміння співпереживати, розпізнавати почуття інших людей, розуміти причини їхніх емоційних станів, поважати почуття інших. Рефлексивний компонент – це вміння розуміти власні емоції, причини їх виникнення. Мотиваційний компонент – це наявність актуальних потреб у самоорганізації особистих переживань, у прагненні до стабільного та яскравого емоційного життя. Цей компонент визначає зміст емоційної складової ідеалу особистості. Регулятивний компонент – це вміння керувати власними емоціями, бачити причини складних окремих життєвих ситуацій, знаходити способи їх змін, викликаючи позитивні емоції, визначати стратегію і тактику власних дій для забезпечення нормального емоційного стану» [8, с. 26].

Досліджуючи формування емоційної культури майбутніх учителів музики, І. Могілей визначає такі елементи емоційної культури як: бажання зрозуміти почуття і настрої своїх вихованців; вчити їх керувати своїми емоціями; уміння правильно розуміти емоційний стан учнів; уміння переборювати негативні емоції, бачити причини і шляхи їхнього усунення; уміння знайти правильний стиль і тон взаємин; уміння за зовнішніми ознаками орієнтуватися в емоційній обстановці; адекватно виражати й передавати учням необхідні емоції, настрої, думки, відчуття; уміння зрозуміти вихованця, розділити його радощі та прикрощі; здатність до співпереживання, співчуття; уміння керувати емоціями; уміння переборювати внутрішнє роздратування, негативне

ставлення до окремих учнів; здатність контролювати власні емоції, емоційний стан; здатність правильно оцінювати емоційну ситуацію й адекватно на неї реагувати тощо. Авторка наголошує на значущості емоційного чинника у професійно-педагогічній діяльності майбутніх педагогів і в структурну модель емоційної культури вчителя включає мотиваційний, інтелектуально-операційний, комунікативний, емоційно-вольовий, оцінювальний компоненти [9].

У структурі емоційної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти Т. Шульга виокремлює такі її основні компоненти: мотиваційно-ціннісний, пізнавально-інтелектуальний, комунікативно-діяльнісний та особистісно-рефлексивний; визначає чотири критерії сформованості зазначеного вище феномену з відповідними показниками: мотиваційний (усвідомлення необхідності формування емоційної культури в особистісно-професійному розвитку; наявність у майбутніх вихователів потреби в саморозвитку та вдосконаленні власної емоційної культури); когнітивний (обізнаність із ключовими категоріями емоційної культури майбутнього вихователя ЗДО; знання складу емоційно-почуттєвої сфери дорослого і дитини, особливостей її проявів); поведінковий (володіння соціально прийнятими способами прояву емоцій; уміння позитивно розв'язувати проблемні ситуації дітей і дорослих); емоційно-рефлексивний (сформованість у майбутнього вихователя таких гуманних якостей, як: толерантність, дипломатичність, асертивність, емпатія; адекватна оцінка емоційних станів дітей і дорослих; уміння оцінювати свої емоції та настрої; емоційна саморегуляція) [23, с. 5].

Важливими є дослідження Т. Стас емоційної культури майбутніх учителів початкової школи, у структурі якої вона визначає когнітивно-пізнавальний, мотиваційно-ціннісний, практико-поведінковий, рефлексивно-прогностичний, емоційно-почуттєвий компоненти. Нам імпонують визначені науковицею критерії та показники сформованості емоційної культури: когнітивний (наявність психолого-педагогічних знань; знання особливостей власної емоційної сфери); мотиваційний (наявність інтересу до проблеми емоційної культури учнів; розуміння особистісної значущості емоційної культури для досягнення ефективності майбутньої професійної діяльності педагога; прагнення до професійного самовдосконалення в галузі емоційної культури); поведінковий (уміння створювати сприятливу емоційну атмосферу під час заняття; використання емоціогенних чинників навчального матеріалу для впливу на емоції учнів; емоційна виразність – невербальне самовираження в комплексі (жест, міміка, ритм, темп) – у нелінгвальному спілкуванні й пантоміміці); прогностичний (саморегуляція й самооцінювання свого емоційно-психічного стану в процесі педагогічної діяльності; упевненість у собі як у вчителів; адекватне самооцінювання); емоційний (емоційний стан під час заняття; емпатія; емоційна спрямованість особистості вчителя) [12].

Попри певні розбіжності у виокремленні структурних компонентів, більшість авторів акцентують увагу на тому, що емоційна культура – це єдність теоретичної і практичної готовності вчителя до виконання певної діяльності в умовах надзвичайних ситуацій. Таким чином, рівень емоційної культури визначається здатністю вирішувати проблеми емоційного характеру на основі наявних знань, умінь і цінностей. У нашому дослідженні категорія «емоційна культура майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій» визначається як його усвідомлена готовність до реалізації емоційних компетенцій, необхідних для конструктивного вирішення професійних завдань у складних умовах сучасності.

Отже, аналіз досліджень науковців дозволяють нам стверджувати, що в найбільш загальному вигляді емоційна культура майбутнього вчителя, як складна особистісна характеристика, інтегрує в собі когнітивний (знання), операціональний (способи діяльності) і аксіологічний (наявність певних цінностей) аспекти. Емоційна культура вчителя в надзвичайній ситуації передбачає здатність фахівця на основі раніше отриманого досвіду мобілізувати необхідні знання, уміння, навички та цінності в їх органічній єдності.

Грунтуючись на існуючих концепціях, у структурі емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій вважаємо за необхідне виокремити два аспекти – внутрішньоособистісний (розуміння власних емоцій та управління ними) та міжособистісний (розуміння емоцій інших учасників освітнього процесу й управління ними).

В умовах надзвичайних ситуацій учителю початкових класів мають бути притаманні: емоційна готовність до здійснення професійної діяльності в складних і небезпечних умовах, життєстійкість, резильєнтність, високий рівень емпатії, розуміння важливості реалізації особистісно-орієнтованого освітнього процесу в усіх його аспектах, розуміння й урахування у педагогічній взаємодії певних емоцій та емоційного стану здобувачів освіти, їх реакцій на травмуючі події, уміння нормалізувати психоемоційний стан власний та учнів, надати учням емоційну підтримку тощо. Тому в структурі емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій визначаємо *психологічний компонент*.

Професія вчителя – це складна не лише емоційна, а й інтелектуальна праця, яка вимагає вирішення непростих, неочікуваних педагогічних ситуацій, уміння запобігати конфліктам і розв'язувати їх, здатності до ефективної командної роботи, розвинених комунікативних навичок тощо. Основою емоційної культури вчителя є наявність знань щодо побудови ефективного

освітнього простору, збереження ресурсів фізичного та психологічного здоров'я власного й учнів, володіння технологіями та засобами захисту й мінімізації негативного впливу наслідків надзвичайної ситуації. Життєво необхідним завданням учителя є формування в учнів знань про реальні небезпеки навколишнього середовища, правила поведінки під час надзвичайних ситуацій, адже безпека учнів в таких умовах залежить не лише від професійної поведінки педагога, а й від готовності учнів до вирішення завдань у складних умовах сучасності. Тому другим необхідним компонентом емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій визначаємо *педагогічний компонент*.

Ураховуючи те, що на думку багатьох сучасних науковців (Л. Груша, В. Денисенко [5], Т. Стас [12] А. Чумакова [20], та ін.), емоційна культура є частиною загальної культури, а в контексті нашого дослідження ми розглядаємо емоційну культуру вчителя також, як невід'ємну складову його педагогічної культури, вважаємо за необхідне третім структурним компонентом емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій визначити *культурологічний компонент*. Оскільки культура – це система цінностей та уявлень про світ, загальних для осіб, пов'язаних певним способом життя, вона є важливим механізмом, який регулює поведінку людей відповідно до правил проживання в певному соціумі.

Національна культура разом з інституціоналізованими цінностями, культурне середовище, у якому перебуває вчитель, впливають на: його уявлення про загальну безпеку й безпечну атмосферу в освітньому просторі, важливість створення атмосфери довіри у шкільному колективі та роль у цьому процесі вчителів і учнів; внутрішні потреби, бажання й мотиви до певної діяльності (в контексті нашого дослідження такою є професійна діяльність учителя в умовах надзвичайних ситуацій); визначення життєвих пріоритетів; прийняття цінності емоцій та емоційних станів (власних та інших учасників освітнього процесу) тощо.

Культурологічний компонент є вкрай важливою та необхідною складовою емоційної культури майбутнього вчителя у формуванні нового світогляду, системи ідеалів, цінностей, позицій і зразків поведінки в процесі професійної підготовки в умовах надзвичайних ситуацій.

Отже, на основі теоретичного аналізу наукової літератури, у структурі емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій визначаємо психологічний, педагогічний і культурологічний компоненти.

Оскільки емоційна культура майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій передбачає його мотивацію до ефективної професійної діяльності, систему відповідних знань і вмінь, тому оцінювати рівень її сформованості пропонуємо за такими критеріями: мотиваційно-ціннісний, емоційно-когнітивний, рефлексивно-діяльнісний.

Мотиваційно-ціннісний критерій відображає: мотивацію й емоційну готовність до здійснення професійної діяльності в складних і небезпечних умовах; потребу у самопізнанні, самоусвідомленні, самостереженні, самосприйнятті та самоаналізі актуального психоемоційного стану в умовах НС; мотивацію до самовдосконалення в галузі емоційної культури задля досягнення ефективності професійної діяльності в умовах НС; прагнення до попередження та подолання негативних емоційних станів; усвідомлення цінності збереження життя та здоров'я учасників освітнього процесу в умовах НС; прагнення до психологічного благополуччя, гармонійних і здорових стосунків в освітньому просторі. На наш погляд, саме цінності допомагають педагогу обирати кращий спосіб здійснення професійної діяльності у надзвичайних ситуаціях. Причому мотивація такої діяльності зумовлена не тільки зовнішніми, а й внутрішніми чинниками.

Емоційно-когнітивний критерій представлений системою знань майбутнього вчителя початкових класів про: особливості емоційної сфери, емоційних якостей і проявів, емоційних реакцій на травмуючі події; методики психоемоційної підтримки; емоційні та безпекові особливості педагогічного процесу в умовах НС; види НС, їхні потенційні ризики та загрози; основи екстреної освіти; правила емоційно-доцільної поведінки в умовах НС. Конструктивна взаємодія інтелектуальних та емоційних процесів сприяє зниженню інтенсивності негативних емоційних переживань в умовах надзвичайних ситуацій.

Рефлексивно-діяльнісний критерій емоційної культури майбутнього вчителя відображає: навички життєстійкості, резильєнтності, емпатії; уміння регулювати та нормалізувати психоемоційний стан (власний та учнів); здатність оптимально збагачувати емоціями педагогічний процес і впливати на емоційний фон педагогічної взаємодії; володіння технологіями та засобами захисту й мінімізації негативного впливу наслідків надзвичайної ситуації; здатність використовувати соціально прийнятні способи прояву емоцій в умовах надзвичайних ситуацій; уміння приймати конструктивні рішення, використовувати нестандартні способи вирішення завдань в емоціогенних ситуаціях.

Представлені нами критерії та показники є взаємозалежними і взаємодоповнювальними, оскільки визначають ступінь сформованості структурних компонентів єдиного феномена «емоційна культура майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій».

Таким чином, можемо констатувати, що становлення емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів в умовах надзвичайних ситуацій як складно структурованого, трикомпонентного явища передбачає взаємозв'язок і взаємозумовленість всіх компонентів і проявляється в соціально значущих знаннях, уміннях і цінностях здобувачів вищої освіти педагогічного ЗВО.

Визначені критерії та показники сформованості емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів дають можливість виявити рівень спроможності здобувачів вищої освіти педагогічного університету здійснювати ефективну професійну діяльність в умовах надзвичайних ситуацій, забезпечувати психоемоційну цілісність і безпекову спрямованість навчально-виховного процесу. Моніторинг сформованості емоційної культури майбутнього вчителя початкових класів дозволить створити ефективну методiku формування вищезазначеної якості, що забезпечить високий рівень виконання вчительством професійних обов'язків у складних умовах сучасності.

Література

1. Анненкова І. П. Формування емоційної культури майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2002. 240 с.
2. Балахтар К. С. Резильєнтність викладача ЗВО в умовах військового стану. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр.* Київ, 2022. Вип. 1(20). С. 55–62.
3. Галузяк В., Бойко В. Формування резильєнтності майбутніх учителів як предмет досліджень у зарубіжній психології. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія.* 2023. Випуск 75. С. 103–113. URL: <https://doi.org/10.31652/2415-7872-2023-75-103-113>
4. Демченко О., Драбинюк С. Формування емоційної культури молодших школярів засобами театрального мистецтва в інклюзивному освітньому просторі. *Молодий вчений.* 2022. № 12 (112). С. 65–71. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-12>
5. Денисенко В. В. Аксиологічні засади проблеми формування емоційної культури майбутнього педагога. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Педагогіка.* 2014. Т. 245. Вип. 233. С. 108–113.
6. Коломієць А. М., Громов Є. В., Жовнич О. В., Коломієць Д. І., Івашкевич Є. М. Актуалізація навичок педагога, що необхідні для організації освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми.* 2022. № 65. С. 147–155. URL: <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2022-65-147-154>
7. Лобач О. О. Емоційна культура майбутнього вчителя як умова емоційної вихованості дитини. *Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.* Полтава, 2002. Вип. 5/6 (26–27). С. 135–142.
8. Майстренко Л. Вплив біологічних факторів на розвиток емоційного інтелекту. *Молодий вчений.* 2017. № 4. С. 25–28.
9. Могілей І. В. Формування емоційної культури майбутніх учителів музики : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2000. 18 с.
10. Москвічова Ю. О., Родрігес М. І. Емоційна культура молодших школярів як педагогічна проблема : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасної науки, суспільства та освіти». Харків, 2022. С. 929–935.
11. Предко В. В., Сомова О. О. Вплив війни на зміну рівня стресу та стратегій збереження життєстійкості українців. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2022. Т. 33(72). №4. С. 89–98. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2022.4/16>
12. Стас Т. В. Формування емоційної культури майбутніх учителів початкової школи засобами образотворчого мистецтва : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Південноукраїнський національний педагогічний ун-т імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2014. 269 с.
13. Степаненко Л. В. Характеристика стилів життєстійкості емоційно-функціонального потенціалу особистості. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2022. Том 33 (72). № 1. С. 24–30.
14. Турська О. В. Виховання емоційної культури підлітків засобами предметів мовно-літературного циклу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2000. 201 с.
15. Цільмак О. М. Компетентність фахівців кримінальної міліції в екстремальних ситуаціях. *Актуальні проблеми психології.* Київ, 2009. Т. 7. Вип. 20. Ч. 2. С. 228–232.
16. Цюняк О. П. Формування емоційної культури вчителів початкових класів у період війни. *Імідж сучасного педагога.* 2022. № 3 (204). С. 48–52.
17. Чебикін О. Я. Становлення емоційної зрілості особистості : монографія. Одеса : СВД Черкасов, 2009. 230 с.
18. Чиханцова О. А., Гуцол, К. В. Психологічні основи розвитку резильєнтності особистості в період пандемії Covid-19. *Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* 2022. 128 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/732913/>
19. Чуба О. Є. Шляхи формування в майбутніх учителів емоційної культури. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми.* 2012. № 31. С. 500–504.

20. Чумакова А. А. Емоційна культура як педагогічний феномен: підходи, поняття, структура. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Педагогічні науки*. Запоріжжя, 2019. № 1 (31). С. 63–71.
21. Шевченко Н. Ф. Розвиток емоційно-вольової саморегуляції студентів в умовах вищого навчального закладу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2010. №3(5). С. 270–280.
22. Шульга Г. Б. Особливості стратегій емоційної саморегуляції майбутніх учителів в умовах надзвичайних ситуацій. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. 2023. №76. 93–99.
23. Шульга Т. В. Формування емоційної культури майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти у процесі фахової підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ, 2021. 285 с.
24. Якубовська О. М., Гапійчук, І. М. Основи дидактичної емоційної взаємодії : навч.-метод. посіб. до спецкурсу. Вінниця : Велес, 2001. 107 с.
25. Aguilar P., Retamal G. Rapid Educational Response in Complex Emergencies: A Discussion Document. Geneva: International Bureau of Education. 1998. Box 199, 1211, 49 p.
26. Balakhtar K. S. Peculiarities of the influence of creativity on the subjective well-being of foreign languages teachers of higher education institutions. SHEI «University of Education Management» NAPS of Ukraine, Kyiv. 2021.
27. Hargreaves A. Mixed emotions: teachers' perceptions of their interactions with students. *Teaching and Teacher Education*. Volume 16, Issue 8, November 2000, P. 811–826. URL: [https://doi.org/10.1016/S0742-051X\(00\)00028-7](https://doi.org/10.1016/S0742-051X(00)00028-7)
28. Masten A. S. Resilience in developing systems: The promise of integrated approaches. *Eur. J. Dev. Psychol.* 2016. 13. 297–312.
29. Saleem A., Meawala A. S. Resilience among Adolescents: A Concept, Construct, Process, Outcomes and Nurses' Role, *i-manager's Journal on Nursing*. 2019. 9 (1). 32–38. URL: <https://doi.org/10.26634/jnur.9.1.16078>
30. Ungar M. Systemic resilience: Principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecol. Soc.* 2018. 23.
31. Walsh F. Family resilience: A developmental systems framework. *Eur. J. Dev. Psychol.* 2016. 13. 313–324.

References

1. Annyenkova I. P. Formuvannya emotsiynoyi kul'tury maybutnikh uchyteliv u protsesi vyvchennya pedahohichnykh dystsyplin [Formation of the emotional culture of future teachers in the process of studying pedagogical disciplines]: dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Odes'kyi natsional'nyy un-t im. I. I. Mechnykova. Odesa, 2002. 240 s.
2. Balakhtar K. S. Rezyl'yentnist' vykladacha ZVO v umovakh viys'kovoho stanu [Resilience of a teacher of higher education in the conditions of martial law]. *Visnyk Natsional'noho aviatyynoho universytetu. Seriya: Pedahohika. Psykholohiya: zb. nauk. pr.* Kyiv, 2022. Vyp. 1(20). S. 55–62.
3. Haluziak V., Boiko V. Formuvannya rezyl'ientnosti maibutnikh uchyteliv yak predmet doslidzhen u zarubizhnii psykholohii [Building resilience in pre-service teachers as a subject of research in foreign psychology]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: pedahohika i psykholohiya*. 2023. Vypusk 75. S. 103–113. URL: <https://doi.org/10.31652/2415-7872-2023-75-103-113>
4. Demchenko O., Drabynyuk S. Formuvannya emotsiynoyi kul'tury molodshykh shkolyariv zasobamy teatral'noho mystetstva v inklyuzyvnomu osvitu'omu prostori [Formation of emotional culture of younger schoolchildren by means of theatrical art in an inclusive educational space]. *Molodyy vchenyy*. 2022. № 12 (112). S. 65–71. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-12-112-12>
5. Denysenko V. V. Aksiolohichni zasady problemy formuvannya emotsiynoyi kul'tury maybutn'oho pedahoha [Axiological foundations of the problem of forming the emotional culture of the future teacher]. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyjevo-Mohylyans'ka akademiya»*. Seriya: Pedahohika. 2014. T. 245. Vyp. 233. S. 108–113.
6. Kolomyets' A. M., Hromov YE.V., Zhovnych O. V., Kolomyets' D. I., Ivashkevych YE. M. Aktualizatsiya navychok pedahoha, shcho neobkhidni dlya orhanizatsiyi osvitu'oho protsesu v umovakh nadzvychaynykh sytuatsiy [Updating teacher skills necessary for organizing the educational process in emergency situations]. *Suchasni informatsiyi tekhnolohiyi ta innovatsiyi metodyky navchannya v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiya, teoriya, dosvid, problemy*. 2022. V. 65. P. 147–155. URL: <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2022-65-147-154>
7. Lobach O. O. Emotsiyna kul'tura maybutn'oho vchytelya yak umova emotsiynoyi vykhovanosti dytyny [Emotional culture of the future teacher as a condition of emotional upbringing of the child]. *Zbirnyk naukovykh prats' Poltav'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. H. Korolenka*. Poltava, 2002. Vyp. 5/6 (26-27). S. 135–142.
8. Maystrenko L. Vplyv biolohichnykh faktoriv na rozvytok emotsiynoho intelektu [Influence of biological factors on the development of emotional intelligence]. *Molodyy vchenyy*. 2017. № 4. S. 25–28.
9. Mohyley I. V. Formuvannya emotsiynoyi kul'tury maybutnikh uchyteliv muzyky [Formation of the emotional culture of future music teachers] : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04. Kharkiv, 2000. 18 s.
10. Moskvichova YU. O., Rodrihes M. I. Emotsiyna kul'tura molodshykh shkolyariv yak pedahohichna problema [Emotional culture of younger schoolchildren as a pedagogical problem] : *materialy VII Mizhnarodnoyi*

- naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Aktual'ni problemy suchasnoyi nauky, suspil'stva ta osvity»*. Kharkiv, 2022. S. 929–935.
11. Predko V. V., Somova O. O. Vplyv viyny na zminu rivnya stresu ta stratehiy zberezheniya zhyttyestiykosti ukrayintiv [The influence of the war on changes in the level of stress and strategies for preserving vitality of Ukrainians]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho. Seriya: Psykholohiya*. 2022. T. 33(72). №4. S. 89–98. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2022.4/16>
 12. Stas T. V. Formuvannya emotsiynoyi kul'tury maybutnikh uchyteliv pochatkovoyi shkoly zasobamy obrazotvorchoho mystetstva [Formation of the emotional culture of future primary school teachers by means of fine arts] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Pivdenoukrayins'kyy natsional'nyy pedahohichnyy un-t imeni K. D. Ushyns'koho. Odesa, 2014. 269 s.
 13. Stepanenko L. V. Kharakterystyka styliv zhyttyestiykosti emotsiyno-funktsional'noho potentsialu osobystosti [Characterization of styles of vitality of the emotional and functional potential of the individual]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho. Seriya: Psykholohiya*. 2022. Tom 33 (72). № 1. S. 24–30.
 14. Turs'ka O. V. Vykhovannya emotsiynoyi kul'tury pidlitkiv zasobamy predmetiv movno-literaturnoho tsykladu [Education of the emotional culture of teenagers by means of subjects of the linguistic and literary cycle] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 / Zaporiz'kyy derzh. un-t. Zaporizhzhya, 2000. 201 s.
 15. Tsil'mak O. M. Kompetentnist' fakhivtsiv kryminal'noyi militsiyi v ekstremal'nykh sytuatsiyakh [Competence of Criminal Police Specialists in Extreme Situations]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi*. Kyiv, 2009. T. 7. Vyp. 20. CH. 2. S. 228–232.
 16. Tsyunyak O. P. Formuvannya emotsiynoyi kul'tury vchyteliv pochatkovykh klasiv u period viyny [Formation of the emotional culture of primary school teachers during the war]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*. 2022. № 3 (204). S. 48–52.
 17. Chebykin O. YA. Stanovlennya emotsiynoyi zrilosti osobystosti : monohrafiya [Development of emotional maturity of the personality: monograph]. Odesa : SVD Cherkasov, 2009. 230 s.
 18. Chykhantsova O. A., Hutsol, K. V. Psykholohichni osnovy rozvytku rezyl'yentnosti osobystosti v period pandemiyi Sovid-19 [Psychological foundations of the development of personality resilience during the covid-19 pandemic]. *Instytut psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny*. 2022. 128 s. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/732913/>
 19. Chuba O. YE. Shlyakhy formuvannya v maybutnikh uchyteliv emotsiynoyi kul'tury [Ways of formation of future teachers of emotional culture]. *Suchasni informatsiyi tekhnolohiyi ta innovatsiyi metodyky navchannya v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiya, teoriya, dosvid, problemy*. 2012. № 31. S. 500–504.
 20. Chumakova A. A. Emotsiyna kul'tura yak pedahohichnyy fenomen: pidkhody, ponyattya, struktura [Emotional culture as a pedagogical phenomenon: approaches, concepts, structure]. *Visnyk Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Pedahohichni nauky*. Zaporizhzhya, 2019. № 1 (31). S. 63–71.
 21. Shevchenko N. F. Rozvytok emotsiyno-vol'ovoyi samorehulyatsiyi studentiv v umovakh vyshchoho navchal'noho zakladu [Development of emotional and volitional self-regulation of students in the conditions of a higher educational institution]. *Pedahohichni nauky: teoriya, istoriya, innovatsiyi tekhnolohiyi*. 2010. №3(5). S. 270–280.
 22. Shul'ha H. B. Osoblyvosti stratehiy emotsiynoyi samorehulyatsiyi maybutnikh uchyteliv v umovakh nadzvychnykh sytuatsiy [Peculiarities of emotional self-regulation strategies of future teachers in emergency situations]. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsyubyns'koho. Seriya: pedahohika i psykholohiya*. 2023. №76. 93–99.
 23. Shul'ha T. V. Formuvannya emotsiynoyi kul'tury maybutnikh vykhovateliv zakladiv doshkil'noyi osvity u protsesi fakhovoyi pidhotovky [Formation of the emotional culture of future teachers of preschool education institutions in the process of professional training]: dys... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Derzhavnyy vyshchyy navchal'nyy zaklad «Donbas'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet». Slov'yans'k, 2021. 285 s.
 24. Yakubovs'ka O. M., Hapiychuk, I. M. Osnovy dydaktychnoyi emotsiynoyi vzayemodiyi [Basics of didactic emotional interaction: teaching method. manual to the special course] : navch.-metod. posib. do spetskursu. Vinnytsya : Veles, 2001. 107 c.
 25. Aguilar P., Retamal G. Rapid Educational Response in Complex Emergencies: A Discussion Document. Geneva: International Bureau of Education. 1998. Box 199, 1211, 49 p.
 26. Balakhtar K. S. Peculiarities of the influence of creativity on the subjective well-being of foreign languages teachers of higher education institutions. SHEI «University of Education Management» NAPS of Ukraine, Kyiv. 2021.
 27. Hargreaves A. Mixed emotions: teachers' perceptions of their interactions with students. *Teaching and Teacher Education*. Volume 16, Issue 8, November 2000, P. 811–826. [https://doi.org/10.1016/S0742-051X\(00\)00028-7](https://doi.org/10.1016/S0742-051X(00)00028-7)
 28. Masten A. S. Resilience in developing systems: The promise of integrated approaches. *Eur. J. Dev. Psychol*. 2016. 13. 297–312.
 29. Saleem A., Mevawala A. S. Resilience among Adolescents: A Concept, Construct, Process, Outcomes and Nurses' Role, *i-manager's Journal on Nursing*. 2019. 9 (1). 32–38. <https://doi.org/10.26634/jnur.9.1.16078>
 30. Ungar M. Systemic resilience: Principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecol. Soc.* 2018. 23.
 31. Walsh F. Family resilience: A developmental systems framework. *Eur. J. Dev. Psychol*. 2016. 13. 313–324.